

Катерина Назарова

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (1960–1980-х рр.)

Розглянуто початковий етап становлення та дослідження проблеми Голодомору 1932-1933 рр. в українській діаспорі та формування теоретико-концептуальних підходів до її вивчення у 1960–1980-х рр.

Ключові слова: *Голодомор, геноцид, діаспора, історіографічний процес.*

За останні двадцять років проблема голоду 1932-1933 рр. вийшла далеко за межі наукової дискусії, а панівна в українській історіографії концепція голоду-геноциду перетворилася в ідейний базис державних комеморативних заходів і офіційної політики пам'яті. Наслідком цього “симбіозу” стала абсолютизація її основних положень, які набули аксіоматичного значення. Незважаючи на чималу кількість наукової літератури, присвяченої проблемам Голодомору, генезис та специфіка панівної парадигми залишаються майже не дослідженими.

На нашу думку, заповнення цієї лакуни потрібно розпочати з дослідження процесу формування ідейного ядра концепції голоду-геноциду, яке відбувалося в рамках інтелектуальної культури української діаспори другої половини ХХ століття. В українській історіографії до проблеми внеску закордонних українських істориків у вивчення голоду 1932-1933 років зверталися чимало наших дослідників: В. Калініченко і Є. Яценко [1], Я. Калакура [2], Л. Гриневич [3], В. Марочко [4] та ін.

Докладного дослідження потребують такі питання: “Як відбувався процес становлення ідейного ядра концепції голоду-геноциду?”; “Під дією яких соціокультурних чинників він перебував?”; “Чи були наявними у науковій розробці проблеми групових інтересів?”; “Чи існувала в рамках діаспорного історіографічного дискурсу полеміка?”; “Як змінювалася загальноприйнята парадигма в історичній науці впродовж 1960–1980-х рр.?”

З погляду наукознавства, історична наука української діаспори є доволі неоднозначним і складним явищем. З одного боку, більшість дослідників здобули освіту в західних університетах, отож є носіями відповідної інтелектуальної та методологічної культури. З другого боку, історична наука української діаспори не могла отримати чіткої державної інституалізації і змушена була існувати в замкнутому соціокультурному середовищі, у рамках якого відбувалася циркуляція ідей та фактографії. Очевидно, саме тому радянський історик В. Савельєв усю американську та західноєвропейську історіографію голоду 1932-1933 рр. в Україні об'єднав у дві групи: нерадянську українську історіографію та радянологію [5].

Окрім ізоляваності історіописання, що виникло в середовищі української еміграції, треба наголосити на ще одній його характерній рисі, а саме – чіткому орієнтуванні на об'єктивні групові інтереси. Щодо цього доцільно звернутися до думки Г. Касьянова, який зазначив, що, опинившись у чужорідному етнічному і культурному середовищі, перед українськими емігрантами жорстко стала проблема асиміляції. З цього погляду базисом нової ідентичності стала наявність колективного історичного минулого, відповідна розробка якого і стала завданням національної історіографії. Як наслідок, сама модель історіописання концептуально наближалася до романтичної історіографії ХІХ ст. [6]. На нашу думку, саме вплив двох вказаних вище чинників зумовив специфіку вивчення голоду 1932-1933 рр. ученими з української діаспори.

Упродовж тривалого часу тематика голоду початку 1930-х рр. розвивалася в рамках публіцистичного дискурсу української діаспори. Більшість статей, що виходили друком у газетах і журналах, мали мемуарний характер і зазвичай були позбавлені політико-правового аспекту. Незважаючи на розуміння голоду 1932-1933 рр. як злочину радянської влади, у пресовій періодиці не робилися спроби його інтерпретації як акту геноциду. Подібна ситуація спостерігалась і в національній історіографії, яка у 1940–1950-х рр. проходила етап свого становлення. У ґрунтовних монографічних дослідженнях М. Федана, Н. Полонської-Василенко, М. Прокопа голод 1932-1933 рр. подавався у загальному контексті і так само не розглядався як геноцидне явище [7].

“Ідейне ядро” концепції голоду-геноциду почало формуватися лише в середині 1960-х рр. на базі дискусії, що розгорнулася в середовищі інтелектуальної еліти української еміграції. У цей час у працях І. Майстренка [8], К. Кононенка [9] і В. Плюща [10] формується специфічний

стереотип історичного мислення, що в подальшому став панівним у рамках української закордонної історіографії. Його центральною думкою стала ідея боротьби української нації проти Росії за збереження своєї культурної автентичності, економічної та політичної незалежності. З цього погляду радянська влада розглядалась як окупаційний режим, що ототожнювався з колишньою Російською імперією, основні завдання якого зводилися до повної ліквідації української нації. На цьому тлі основним лейтмотивом стала боротьба нації за своє виживання. Варто зауважити, що публіцистичні твори подібної спрямованості не стільки намагалися встановити об'єктивну істину, скільки переслідували наявні групові потреби. Оскільки саме на їх основі створювався новий тоpos ідентичності. Так, у працях цього періоду зреалізовано два ідеологічні завдання. По-перше, сепарація української культури та історичної традиції від російського контексту, що особливо яскраво простежується у праці В. Плюща [11]. Радянська влада розглядалась як явище російської політичної культури, яке і стало джерелом загрози існування української нації. По-друге, формування нової ідентичності на основі уявлення про одвічну боротьбу українського народу за збереження своєї самобутності, яка в подальшому після політичної міграції істориків за кордон переносилась у середовище української діаспори. Паралельно з цим відбувалася закріплення за радянською владою статусу головного ворога. Саме на цьому тлі почали розвиватися різноманітні віктимні сюжети, що символізували нищення складників українського націоналізму. Одним з них був голод 1932-1933 рр. Так, наприклад, В. Плющ зазначає: "Москва не могла отримати перемогу над Україною без перемоги над селянством, тому було ухвалено злочинне рішення про те, щоб зламати його спротив шляхом фізичного знищення за допомогою голоду" [12]. Вже у 1965 році В. Плющ неодноразово кваліфікував репресії 1920–1930-х рр. як моральний та фізичний геноцид, проте не застосовував цей термін щодо голоду аж до 1973 року, коли у своїй роботі "Genocide of the Ukrainian people : The Artificial Famine in the years 1932-1933" вперше надав трагедії 1932-1933 років в Україні чітку політико-правову оцінку і кваліфікував її як форму геноциду [13].

Теза про голод-геноцид швидко була сприйнята українською закордонною спільнотою і в надзвичайно короткий відтинок часу отримала подальшу розробку. Вже через рік вийшла стаття М. Сагайдака "Етноцид українців в СРСР" [14], у якій голод розглядався як інструмент винищення української нації. Фактично генезис концепції голоду-геноциду 1932-1933 рр. тривав у публіцистичному дискурсі української діаспори до 1978 року, коли в остаточній формі вона була викладена у книзі В. Гришка "Український «холокост», 1933" [15]. У цій праці відбулося виокремлення голоду з-поміж сукупності інших засобів придушення українського націоналізму. Трагедія почала розглядатись як кульмінація свідомої політики нищення, в результаті чого решта репресивних заходів перетворилася на загальне тло. Окрім того В. Гришку належала розробка останнього складника концепції голоду-геноциду, а саме – прирівнюванню подій 1932-1933 рр. в Україні до винищення євреїв нацистами у роки Другої світової війни.

Парадигма, що склалася у середовищі науково-публіцистичного дискурсу української діаспори у 1960–1970-х рр., ґрунтувалася на таких положеннях:

- 1) колективізація та голод 1932-1933 рр. мали не економічні, а політико-національні причини;
- 2) комуністичний режим визначався як антинаціональний та антиселянський;
- 3) голод 1933-1932 рр. в Україні визнавався штучно створеним;
- 4) голод розглядався не як гуманітарна катастрофа, а як окрема форма терору, застосованого Й. Сталіним проти української нації. За допомогою нього комуністичний режим планував часткове винищення українського народу, підрив його національної свідомості та життєвої потенції з метою подальшої русифікації та асиміляції;

Й. Сталіним проти української нації. За допомогою нього комуністичний режим планував часткове винищення українського народу, підрив його національної свідомості та життєвої потенції з метою подальшої русифікації та асиміляції;

5) події 1932-1933 років тлумачилися як геноцид українського народу та прирівнювалися до єврейського Голокосту часів Другої світової війни і винищення вірменів турками;

6) Голодомор та інші комуністичні репресії подавалися в контексті національного російсько-українського конфлікту з тривалою історичною протяжністю.

До початку 1980-х рр. висвітлення голоду відбувалося за допомогою зусиль непрофесійних істориків, які, з одного боку, походили з колишньої української радянської інтелігенції, а з другого – виступали як ідеологи діаспори. У контексті історіописання вони повністю перебували під дією традицій національної історії, сформованої М. Грушевським ще наприкінці ХІХ ст. Як наслідок, ідейна та фактографічна бази циркулювали лише в рамках середовища української діаспори і похідного від нього публіцистичного дискурсу.

Становлення концептуального бачення проблеми відразу окреслило напрямок подальших досліджень, а саме – вивчення причин та наслідків трагедії 1932-1933 рр., критика та викриття винуватців трагедії, морально-етична та правова оцінка Голодомору. Проте їх розробкою вже займалося принципово нове покоління дослідників. У 1970–1980-х роках серед представників діаспори сформувалася ціла низка учених-гуманітаріїв (Б. Кравченко, Р. Сербін, О. Когут, О. Субтельний, Б. Кардаш, Т. Гунчак, В. Косик, В. Ісаєв та інші), які засвоїли західну інтелектуальну культуру і спрямували свої зусилля на подолання ізольованості проблеми Голодомору від світового наукового товариства.

Початок розгортання академічної полеміки у північноамериканських наукових колах збігся з активізацією інформативної роботи діаспори, яка намагалася поширити відповідний публіцистичний дискурс на весь західний світ. Варто зауважити, що подібна взаємодія виявилася надзвичайно ефективною. У 1983 р. у Квебекському університеті відбулася наукова конференція, присвячена трагедії 1932-1933 років в Україні, яка спричинила широкий резонанс та сприяла успіху документального фільму “Harvest of Despair” (“Жнива розпачу”), представленого західній громадськості у 1984 році.

У цей період більшість дослідників здійснювали спробу поглибити та розширити концепцію голоду-геноциду. Вчені з української діаспори продовжували розглядали події голодних 1930-х років як результат давно існуючих протиріч між українцями та радянською владою, що, своєю чергою, переносилося на міжетнічні взаємини українського та російського народів. У статті В. Мороза висловлена думка, за якою причини голоду 1932-1933 років зумовлювалися політикою українізації. На його думку, на території УСРР діяла зовсім інша система освіти, ніж у Росії, що в сукупності з особливостями економіки республіки загрожувало цілісності СРСР. На базі цієї тези робиться такий висновок: в основі голоду 1932-1933 років лежала не загроза заможних селян як соціальної групи, а бажання знищити базу українського націоналізму [16]. Відповідно до цієї гіпотези, впродовж 1920-х рр. в Україні виник сильний національний рух, розвиток якого дестабілізував територіальну цілісність СРСР, а голод став інструментом подолання проблеми. Для більшості дослідників діаспори думка про придушення потужного національного руху, як основного мотиву штучного голоду, залишалася аксіоматичною, розширювалася лише база її аналітичного обґрунтування.

Концепція голоду-геноциду суттєво впливала і на вивчення структурних змін в українському соціумі після подій 1932-1933 рр., про що свідчать праці В. Ісаєва, який не розглядав Голодомор не лише як демографічну катастрофу [17]. Він вважав, що ситуація, яка склалася в українському селі, більше нагадувала війну, ніж стихійне лихо. Вся суть соціальних перетворень зводилася до винищення національної еліти та її опори у вигляді селянства, наслідком чого стало перетворення українського етносу в “слухняну” та інертну масу. В. Ісаєв, посилаючись на П. Сорокіна, припускає використання голоду як засобу тиску, що використовувався в Російській імперії, починаючи з часів Миколи II. Така постановка проблеми фактично продовжує напрямки, запропоновані Р. Сербіним, за яким голод 1932-1933 років розглядався не як локальне явище з чіткими хронологічними та територіальними межами, а як складник окремого історичного процесу, відображення якого існує в політиці радянського уряду. Така інтерпретація історичних фактів свідчить про гіперболізацію політико-національного виміру трагедії, який де-факто перетворився у концептуальну доміную. Найбільш постраждалою від трагедії голодного лихоліття визнавалася виключно українська нація, залишаючи поза увагою факт розповсюдження голоду далеко за межами УСРР, а саме – на Кубані, Поволжі та Казахстані. Ця обставина досі залишається однією з основних внутрішніх суперечностей концепції голоду-геноциду, на основі якої будувалася значна частина критики ревізіоністів та російських істориків [18].

Загалом, далеко не вся інтелектуальна еліта української діаспори розуміла голод 1932-1933 рр. як апріорний геноцидний акт радянської влади, що спрямовувався проти української нації. У 1985 році вийшла книга Б. Кравченка “Social Change and Consciousness in Twentieth-Century Ukraine” (україномовне видання – у 1997) [19], в якій голод розглядався у контексті спровокованих ним змін у кількості та структурі населення України 1930-х років. На підставі відмінності між реальним та очікуваним приростом населення України в 1926–1939 рр. дослідник підрахував імовірну кількість жертв трагедії – від 4,5 до 6 млн осіб. Б. Кравченко виокремлював дві причини голоду: колективізацію сільського господарства та надмірні хлібозаготівлі. На думку дослідника, голодним міг виявитися і 1934 рік, оскільки врожаю 1933 року було недостатньо. Ситуацію виправило зменшення кількості реквізованого зерна та надання зернової субсидії з наявних державних фондів [20]. Ця обставина, за Б. Кравченком, обґрунтовує тезу про штучний характер голоду 1932-1933 рр., оскільки аналогічно Й. Сталін міг вчинити й у 1932 році. Вчений не називає голод геноцидом, так само, як не наполягає на його антиукраїнській спрямованості, він лише визнає, що від голоду український народ зазнав найбільших втрат, а українське селянство перестало існувати як суспільна сила [21]. Праця Б. Кравченка, певною мірою, – незвичайне явище для української діаспори, оскільки висвітлення подій 1932-1933 рр. дещо різняться від загальнопоширених. На наш погляд, дослідник передусім намагався встановити об’єктивні економічні причини трагедії.

У працях С. Максудова досліджувався демографічний аспект проблеми. Йому вдалося встановити карту поширення голоду, беручи за основу зміни у віковій структурі населення. Дослідник довів, що ареал поширення лиха простягався із заходу на схід СРСР та включав у себе території України, Північного Кавказу, Нижнього та Середнього Поволжя, Південного Уралу та Казахстану. Такий погляд ішов врозріз із загальноприйнятою в діаспорі думкою про голод як суто українську проблему [22]. Її подальшим розвитком стала колективна монографія під редакцією М. Царинника [23]. У цьому дослідженні було встановлено залежність кількості демографічних втрат від зони поширення чорноземного поясу, в той час як у районах каштанових та опідзолених ґрунтів, поширених у районі Чорного моря, спостерігалася значно менша смертність. На підставі цього зроблено висновок, що голод є результатом вилучення зерна з найродючіших районів СРСР задля здійснення індустріалізації. На нашу думку, в згаданій

праці негласно відхилялися лише окремі складники концепції голоду-геноциду. Насамперед думку про голод 1932-1933 рр. як виключно українську реалію і його антинаціоналістичну спрямованість. Водночас її центральна теза про його інструментальний і штучний характер залишався апріорною істиною.

Переломним для закордонної української історіографії голоду 1932-1933 років став 1986 рік, коли вийшла друком книга Р. Конквеста “Жнива скорботи” [24]. Ця праця стала узагальненням і академічним оформленням наукових досягнень української діаспори з вивчення голоду 1932-1933 рр. Відбувалася інтеграція закордонної української історіографії голоду 1932-1933 років у світовий історіографічний процес. Про це також свідчить факт рецензування в 1987 р. книги-спогадів М. Долота одним з провідних американських фахівців з історії СРСР А. Уламом [25].

Разом з тим більшість англо-американських істориків поставилися скептично до основних положень концепції голоду-геноциду. Вже у другій половині 1980-х років радянологи ревізійної парадигми (Дж. А. Гетті, С. Уіткрофт, Дж. Девіс, Л. Віола, Ш. Фіцпатрік) гостро критикували працю Р. Конквеста. На наш погляд, початок дискусії навколо проблеми трагедії 1932-1933 рр. в англо-американській радянології став найбільшим досягненням української діаспори з погляду генезису історіографічного процесу, оскільки згодом до дискусії долучилися західноєвропейські та радянські історики, а сама тема голоду в СРСР перетворилася на міжнародний історіографічний феномен.

Якщо до виходу книги “Жнива скорботи” зусилля інтелектуальної еліти української діаспори спрямовувалися на обґрунтування концепції голоду-геноциду та інформуванні західної громадськості про трагедію, то після її публікації головні сили були спрямовані на досягнення визнання голоду актом геноциду проти українського народу на офіційному міжнародному рівні.

Поступова гіперболізація політико-правового аспекту відмежувала українських закордонних учених від досліджень об’єктивної історичної дійсності, зацентрувавши основну увагу на юридичній кваліфікації подій 1932-1933 рр. На наш погляд, цей процес мав об’єктивний складник, оскільки тема “сталінського голоду” перебувала в центрі нового топосу ідентичності, який ґрунтувався на перенесенні боротьби за українську націю в еміграційне середовище. Тому події 1932-1933 рр. від самого початку їх висвітлення у публіцистичному дискурсі балансували на межі історичних досліджень, відновлення пам’яті, комеморативної практики і засобу політичної дискредитації СРСР. Очевидно, що інформацію про голод у Радянському Союзі уряд США використовував як складник нового антирадянського ідеологічного наступу в період загострення “холодної війни”.

Уже наприкінці 1985 року було організовано “Комісію конгресу США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні”, до складу якої входила низка дослідників з української діаспори. На підставі зібраних фактів члени Комісії дійшли висновку, який повністю відповідав положенням концепції штучного голоду-геноциду [26]. Безумовно, подібне бачення радянського минулого надзвичайно добре закріплювалося за образом “імперії зла” і в зв’язку з тим, що радянська влада, починаючи з Й. Сталіна, не знайшла нічого кращого як ігнорувати сам факт трагедії, було надзвичайно ефективною інформаційною зброєю.

Використання концепції голоду-геноциду як складника ідеологічного протистояння двох держав мало відповідні наслідки. По-перше, проблема юридичної та правової оцінки трагедії та її визнання міжнародним співтовариством перетворилася на основний лейтмотив як історіографії, так і публіцистичного дискурсу. Кульмінацією цього процесу стало звернення Світового Конгресу Вільних Українців до провідних юристів з проханням створити незалежну Міжнародну комісію з питань Голодомору 1932-1933 рр. Перше засідання відбулося 14 лютого 1988 року. За весь період свого існування її члени провели дві сесії, а у 1990 році опублікували остаточний звіт, в якому висловлювалися певні сумніви щодо існування попередньо розробленого плану знищення українців голодом [27]. Також під сумнів ставилася теза про українофобію Й. Сталіна, проте члени Комісії не виключали того факту, що радянський уряд використовував голод для проведення денационалізації. Щодо правової кваліфікації голоду, то Комісія не дала чіткої оцінки. Проаналізувавши всі складники трагедії, вчені дійшли висновку про наявність складових елементів геноциду в діях влади. Таким чином, голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид розглядався у рамках наукової гіпотези, що потребує подальшого дослідження та обґрунтування [28].

Дослідники з української діаспори позитивно поставилися до результатів, отриманих Міжнародною комісією, розцінюючи їх як такі, що відповідають основним уявленням про Голодомор.

Власну позицію щодо характеру голоду 1932-1933 рр. висловив відомий дослідник О. Субтельний. В його комплексному підручнику з історії України сталінський голод в історії українського народу визнавався подією, еквівалентною Голокосту та винищенню вірмен турками у 1915 р., проте сама проблема подавалася як дискусійна. О. Субтельний розглянув дві версії щодо причин трагедії. За першою, Україна наприкінці 1920 – початку 1930-х років стала полігоном для проведення соціального та економічного експерименту, наслідки якого вилилися в продовольчу катастрофу. За другою, Й. Сталін використав голод 1932-1933 рр. як засіб придушення українського націоналізму. Сам історик утримався від прямої кваліфікації голоду як штучно створеного геноциду українського народу [29].

З огляду на все сказане вище очевидно, що концепція голоду-геноциду почала формуватися в рамках збереження інтелектуальною елітою української діаспори своєї національної ідентичності. Формування проблеми дослідження голоду 1932-1933 рр. спочатку як окремої теми публіцистичної полеміки, а потім історіографічного напрямку відбулося на основі уявлення про боротьбу за збереження існування української нації від російсько-радянського натиску, яка продовжувалась і в еміграції. Думки про цілеспрямоване нищення радянською владою української культури, інтелігенції та селянства як базису нації, існування загрози радянському режиму з боку українського націоналізму та спробу проведення насильницької асиміляції накладалися на факт голоду 1932-1933 рр., який у цьому контексті перетворювався на своєрідний інструмент терору. Ідея про геноцид так само була присутня у загальному дискурсі з середини 1960-х років, проте своє остаточне оформлення вона отримала лише у працях В. Плюща і В. Гришка наприкінці 1970-х рр. Це, своєю чергою, стало завершенням становлення парадигми, яку використовувало нове покоління закордонних українських істориків. Діяльність діаспорних науковців на початку 1980-х рр. спрямовувалася на академічну легітимізацію проблеми голоду й залучення до її обговорення наукового співтовариства. На нашу думку, після публікації книги Р. Конквеста “Жнива скорботи” і початку дискусії в середовищі англо-американської історіографії цей напрямок був повністю реалізований. Після чого концепція голоду-геноциду в середовищі історичної науки української діаспори поступово втрачає своє “внутрішнє різноманіття”, зникають нестандартні підходи, що частково суперечили положенням панівної парадигми, а вся аналітична діяльність учених акцентувалася на політико-правовому аспекті проблеми у світлі Конвенції ООН про геноцид. Все це сприяло зближенню діаспори з ідеологічним антирадянським курсом, що знайшло своє вираження у висновках “Комісії Конгресу США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні”, після якої положення концепції голоду-геноциду визнавалися незаперечною істиною.

Таким чином, концептуальні засади розуміння подій 1932-1933 рр. в Україні сформувались одразу під дією двох ідеологічних дискурсів, з якими пов’язані відповідні нашарування у публіцистичних і наукових працях. Разом з тим для початкового етапу вивчення голоду 1932-1933 рр. “геноцидна” концепція української діаспори відіграла надзвичайно важливу роль. В її рамках були з’ясовані економічні причини трагедії, здійснені перші спроби вивчення демографії голоду, встановлена роль політичних еліт у цьому процесі, а також були реалізовані одні з перших спроб систематизації накопиченої фактографії. Разом з тим концепція голоду-геноциду виникла як невід’ємний складник створеного у рамках історіографії української діаспори, як обґрунтування історичності нації та основи створення її ідентичності. Безумовно, концепція голоду-геноциду була сприйнята українськими дослідниками, але у дещо видозміненому варіанті. У середовищі діаспори розуміння голоду 1932-1933 рр., що склалося наприкінці 1970-х рр., тяжіло до міжнаціонального російсько-українського конфлікту з тривалою історичною протяжністю, апогеєм якого й стала ця трагедія. У наукових колах незалежної України цей контекст не був сприйнятим, очевидно, через те, що саме цей складник належав до ідеологем, які не могли існувати поза межами інтелектуальної культури діаспори. Означена проблема потребує подальшого дослідження. Зокрема, залишаються невисвітленими питання про взаємозв’язки між істориками з української діаспори та представниками ревізійної парадигми англо-американської історіографії, а також з українськими істориками; особливості генезису концепції голоду-геноциду на сучасному етапі в закордонній українській історичній науці та подальші перспективи її розвитку.

Література

1. Калініченко В. В. Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні / В. В. Калініченко, Є. Ю. Яценко // Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конференції “Голод-геноцид 1933 року в Україні : історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків”, Київ, 28 листопада 1998 р. / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. — К.; Нью-Йорк : М. П. Коць, 2000. — С. 15–27.
2. Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу : надбання та прорахунки / Я. С. Калакура // Персонал. — 2008. — № 1. — С. 105–113.
3. Grynevych L. The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development / L. Grynevych // Harriman Review. — 2008. — Vol. 16, No. 2. — P. 10–20.
4. Марочко В. І. Теоретично-методологічні проблеми вивчення голодомору 1932-1933 років в Україні / В. І. Марочко // Україна соборна : зб. наук. ст. — 2004. — Вип. 1. — С. 249–269.
5. Савельєв В. Л. Трагедія українського народу в висвітленні зарубіжної історіографії / В. Л. Савельєв // Голод 1932-1933 років : очима істориків, мовою документів. — К. : Либідь, 1990. — С. 90.
6. Касьянов Г. Danse macabre : голод 1932-1933 років у політиці, масові свідомості та історіографії (1990-ті — початок 2000-х) / Г. Касьянов; Інститут історії НАН України. — К. : Наш час, 2010. — 271 с.
7. Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932-1933 рр. в Україні / В. І. Марочко // Український історичний журнал. — 2003. — № 5. — С. 128.
8. Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України / І. Майстренко — Ч. 2. — Мюнхен, 1969. — 107 с.
9. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960 / К. Кононенко. — Мюнхен, 1965. — 535 с.
10. Плющ В. Боротьба за українську державність під советською владою і підпільні українські організації в Україні 1920 — 1941 роках : розгром української еліти й українського селянства / В. Плющ. — Лондон, 1973. — 123 с.
11. Плющ В. Спілка Визволення України та Спілка Української Молоді (До 50-річчя заснування СВУ — СУМ / В. Плющ. — Мюнхен, 1975. — С. 12.
12. Там само. — С. 37-38.

13. Plyushch V. Genocide of the Ukrainian people : the Artificial Famine in the years 1932-1933 / V. Plyushch. — München : Ukrainisches Institut für Bildungspolitik, 1973. — 29 p.
14. Сагайдак М. Етноцид українців в СРСР // Український вісник (Париж). — 1974. — Ч. 7-8. — С. 33.
15. Гришко В. І. Український "Холокост", 1933 / В. І. Гришко. — Нью-Йорк–Торонто : Добруся–СУЖЕРО, 1978. — 128 с.
16. Moroz V. Nationalism and Genocide : The Origin of the Artificial Famine of 1932-1933 in Ukraine / V. Moroz // The Journal of Historical Review. — 1986. — Vol. 6, № 2. — P. 210.
17. Famine in Ukraine, 1932-1933 / [ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko]; Edmonton : Canad. Inst. of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Downsview, Ont. : Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. — С. 139–146.
18. Там само. — Р. 147–178.
19. Кравченко Б. Соціальні зміни та національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко; [пер. з англ. В. Івашко та Д. Корнієнко]. — К. : Основа, 1997. — 404 с.
20. Там само. — С. 167.
21. Там само. — С. 168.
22. Famine in Ukraine, 1932-1933 / [ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko]; Edmonton : Canad. Inst. of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Downsview, Ont. : Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. — 192 p. (див Максудова).
23. The Foreign Office and the Famine : British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 / [ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciuk and B. S. Kordan; with a forew. by M. R. Marrus]. — Kingston, Ont. ; Vestal, New York : Limestone Press, 1988. — 493 p.
24. Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine / R. Conquest. — New York and Oxford : Oxford. University Press, 1986 — 412 p.
25. Dolot M. Execution by hunger / M. Dolot. — Ontario, Canada. — 1985. —363 p.
26. Великий голод в Україні 1932-1933 років : у IV т. / вик. директор Комісії Джеймс Мейс. — К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. — Т. 4 : Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. — 622 с.
27. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. — К., 1992. — С. 57.
28. Там само. — С. 59.
29. Субтельний О. Історія України / О. Субтельний; [за заг. ред. С. В. Головка]. — К. : Либідь, 1993. — С. 509–512.

The article shows the initial stage of the beginning and research of the Famine in 1932-1933 in Ukraine in the Ukrainian Diaspora and formation theoretical and conceptional point of views in study of the problem.

Key words: Famine, genocide, Diaspora, historiography process.